

بررسی کارکردهای پنهان آب‌انبارهای وقفی در تهران دوره قاجار

نسرین شهریوری*

شهرام یوسفی فر**

چکیده

آب‌انبارهای وقفی، یکی از تأسیسات عمومی و ضروری شهر تهران در دوره قاجار بوده‌اند که با هدف تأمین آب شرب مردم شهر در محلات مختلف ساخته می‌شدند. این تأسیسات آبی، بنابر عللی چون انگیزه‌های واقفان، باورها و اعتقادات مردم، موقعیت قرارگیری‌شان در بافت شهری و رجوع افراد مختلف به آنها، در کنار کارکرد اصلی و حیاتی خود، یعنی تأمین آب شرب مردم، کارکردهای دیگری نیز داشتند. مسأله اصلی پژوهش حاضر، بررسی کارکردهای پنهان آب‌انبارهای عمومی تهران در دوره قاجار می‌باشد. نتیجه پژوهش که با روش توصیفی - تحلیلی و با گردآوری داده‌ها بصورت کتابخانه‌ای - اسنادی و مصاحبه و مشاهدات میدانی، صورت گرفته، نشان می‌دهد که کارکردهای پنهان آب‌انبارها، جنبه‌های گوناگون فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی مختلفی داشته که با روحیات و اعتقادات و سبک زندگی مردم شهر در ارتباط مستقیم بوده‌اند. این ابنیه گاه کژکاردهایی نیز می‌یافته‌اند که با نیت واقفان و هنجارهای جامعه در تعارض بوده است، اما اغلب کارکردهای مثبت داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: آب‌انبارهای وقفی، کارکردهای پنهان، تهران، دوره قاجار، تأمین آب شرب.

---

* دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)
nshahrivari@gmail.com

** استاد پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، shyosefifar@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۵/۱

۱. مقدمه

آب‌انبارها با اسامی مختلف نظیر برکه، حوض یا مصنعه، مخازن آب زیرزمینی بودند که برای رفع نیاز مردم به آب شرب در بیشتر مناطق ایران و بعضی کشورها ساخته می‌شدند. هرچند که نحوه دسترسی به آب در همه‌جا یکسان نبود، وجه اشتراک همه آنها ذخیره‌سازی آب بوده است (معماریان، ۱۳۹۰: ۱). یکی از شیوه‌های قدیمی مدیریت آب در پهنه تهران نیز، ساخت آب‌انبار بود که معمولاً مخازن آنها از آب قنات‌ها پر می‌شدند. با افزایش جمعیت تهران در دوره قاجار، دو مشکل عمده آب یعنی کمبود و آلودگی آن، بیشتر نمود یافتند و ساخت این تأسیسات آبی، راه حل مناسبی بود.

آب‌انبارهای تهران در دو نوع خانگی و عمومی بنا می‌شدند. آب‌انبارهای عمومی، در دو دسته شخصی و وقفی وجود داشتند. آب‌انبارهای عمومی شخصی در اماکنی مانند کاروانسراها و سراهای بازار توسط مالکین آنها، برای استفاده مسافران و تجار ساخته می‌شدند (رضایی، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه)، اما آب‌انبارهای وقفی بصورت تک‌بنا و یا همراه مساجد، مدارس، تکایا و... معمولاً توسط رجال و درباریان یا افراد عادی، در مرکز محلات و برای استفاده عموم مردم ساخته و وقف می‌شدند.

آب‌انبارهای وقفی تهران، پس از قنات‌ها، از جمله تأسیسات آبی مهم شهر بودند و در مواقع خشکسالی و در هوای گرم تابستان، استفاده از آنها تنها راه نجات افراد کم‌درآمدی بود که نه همانند متمولان دارای آب‌انبار خانگی بودند و نه امکان ترک شهر و رفتن به مناطق بیلاقی را داشتند (فووریه، ۱۳۸۵: ۱۶۲) اما کارکرد این آب‌انبارها، به ذخیره آب شرب محدود نمی‌ماند و بنابر موقعیت قرارگیری آنها در بافت شهر، همگانی بودن و رجوع افراد مختلف به این تأسیسات و جایگاه آب و تأسیسات آبی در فرهنگ ایرانی و اسلامی، کارکردهای دیگری نیز می‌یافتند. بعنوان مثال در شهر قزوین این ابنیه محلی جهت گفتگوی مراجعان و حتی فراهم آمدن مقدمات ازدواج بود (عسگری، پاییز-زمستان ۱۳۸۸: ۲۰۰ و ۲۰۲) در آب‌انبار شش بادگیری شهر یزد، روزانه قرآن و اذان خوانده می‌شد (مسرت، پاییز ۱۳۸۷، ۶۹) و یا در جلوخان آب‌انبار گذرنو در کاشان دستفروشان محلی به فروش اجناس خود می‌پرداختند (فرخ یار، ۱۳۸۶: ۸۶). بنابراین، احتمال می‌رود که آب‌انبارهای وقفی تهران نیز محلی جهت تعاملات اجتماعی مختلف بوده‌اند.

مسئله اصلی پژوهش حاضر، بررسی و شناسایی کارکردهای پنهان آب‌انبارهای وقفی شهر تهران در دوره قاجار می‌باشد. منظور از کارکرد در این پژوهش، حاصل یا نتیجه

وجود، عمل یا حرکت اشخاص، اشیاء و یا پدیده‌های لمس‌ناپذیر چون الگوهای فرهنگی، ساختارهای گروهی و نگرش‌هاست. (گولد؛ کولب، ۱۳۷۶: ۶۷۸-۶۷۹) کارکردها در دو دسته آشکار و نهان از هم متمایز می‌شوند. دسته اول نتیجه‌هائی می‌باشند که «در حیطه قصد و شناخت افراد شریک در نظام واقعد» و دسته دوم نتیجه‌هائی هستند که «نه مورد قصدند و نه مورد شناخت». (همان، ۱۳۷۶: ۶۸۱). بنابر این تعریف، در این پژوهش علاوه بر تأمین آب شرب، که کارکرد آشکار آب‌انبارهای وقفی بوده، شماری کارکردهای نهان نیز در آنها قابل شناسایی هستند.

این پژوهش با رویکرد تاریخی و به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته و گردآوری داده‌ها نیز بصورت کتابخانه‌ای- اسنادی، مصاحبه و مشاهدات میدانی انجام شده است. وجه نوآورانه آن نیز نگاه به تاریخ اجتماعی و وضعیت جامعه تهران عصر قاجار از منظر استفاده از یک بنای وقفی است.

در ارتباط با پیشینه پژوهش باید گفت برخی از کتابهایی که در مورد تهران نوشته شده‌اند، بصورت اجمالی، نگاهی به آب‌انبارهای تهران داشته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان از *جغرافیای تاریخی تهران* (معمدی، ۱۳۸۱)، *سرگذشت تهران* (شهیدی، ۱۳۸۳) و *دارالخلافه تهران* (نجمی، ۱۳۵۶) نام برد. در این میان، آثار جعفر شهری باف توضیحات مبسوطی راجع به آب‌انبارهای وقفی تهران ارائه کرده‌اند که در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در کتاب *تاریخ تهران* (حسینی بلاغی، بی‌تا) نیز آب‌انبارهای تهران با ذکر مکان و مساحت آنها معرفی شده‌اند. همچنین در دو پایان‌نامه با عنوان‌های «مسئله آب و آبرسانی در تهران دوره قاجار» (میرزایی، تاریخ دفاع ۱۳۹۱) و «نقش آب در شکل‌گیری فرهنگ تهران (با تأکید بر قنات)» (قاسمی، تاریخ دفاع ۱۳۹۰)، در بخش معرفی تأسیسات آبی تهران، به اختصار، اشاراتی نیز به آب‌انبارهای تهران شده است. ظاهراً تنها پژوهشی که بطور اختصاصی در مورد آب‌انبارهای تهران صورت گرفته است، مقاله‌ای است با عنوان «آب‌انبار سید اسماعیل (میرزاموسی)» (بیانی؛ بیگلریگی قاجاریه، بهار ۱۳۸۷) که بطور خاص به بررسی موقعیت مکانی، تاریخچه، عملکرد و معماری، یک آب‌انبار، یعنی آب‌انبار سید اسماعیل پرداخته است. تنها پژوهشی که بطور خاص در زمینه آب‌انبارهای وقفی تهران صورت گرفته است، پایان‌نامه نگارنده با عنوان «بررسی کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای عمومی شهر تهران از آغاز دوره قاجار تا مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ه.ق)» (شهریوری، تاریخ دفاع ۱۳۹۵) است که به بررسی پراکندگی آب‌انبارها در محلات مختلف تهران و

کارکردهای اجتماعی آن‌ها پرداخته است. پژوهش حاضر نیز مستخرج از این پایان‌نامه می‌باشد.

۲. موقعیت مکانی آب‌انبارهای عمومی در تهران

طبق آمار سال ۱۲۶۹ق، تهران دارای هفتاد و دو آب‌انبار عمومی بود که بیشتر آن‌ها در داخل محدوده حصار صفوی واقع شده بودند (اتحادیه؛ سعدوندیان، ۱۳۶۸: ۳۵-۳۴۰). در زمان ناصرالدین‌شاه با احداث حصار ناصری در ۱۲۸۴ق، تقریباً هیچ آب‌انبار تازه یا مهمی ساخته نشد و این یکی از نشانه‌های تغییراتی است که از اواسط سلطنت ناصرالدین شاه در شیوه‌ی زندگی و خلق و خوی مردم پیدا شد (معمدی، ۱۳۸۱: ۴۵۳). محله‌های بازار و محمدیه، بیشترین تعداد آب‌انبارهای وقفی را داشتند. محله اودلاجان با وجود آنکه بیشتر خانه‌هایش دارای آب‌انبار بودند، در رتبه دوم قرار می‌گرفت و بزرگترین آب‌انبار شهر تهران مشهور به آب انبار میرزا موسی (سیداسماعیل)، در محله چاله‌میدان واقع بود. میزان جمعیت، تمکن مالی ساکنان محلات، مسیر عبور قنات‌ها در محلات، اعتقادات واقفان و میل به کسب ثواب ساکنان محل را می‌توان از عوامل موثر در پراکنده‌گی آب‌انبارها در محله‌های مختلف شهر دانست (شهریوری، آبان، ۱۳۹۵: ۱۰۲-۱۰۳).

۳. جایگاه آب و آب‌انبار در فرهنگ مردم تهران

طریقه دسترسی به آب و شیوه‌های گوناگون استفاده از آن در جوامع مختلف، از عوامل مؤثر در بوجود آمدن فرهنگ و زندگی هماهنگ با آن بوده و در نگرش و عملکرد افراد در مواجهه با مسائل مختلف زندگی نیز مؤثر بوده است.

در سرزمین نیمه‌خشک ایران، عنصر آب از دیرباز اهمیتی حیاتی داشته است و این امر، انگیزه واقفان برای ساخت تأسیسات آبی را تقویت می‌کرد. در اساطیر و متون دینی باستانی و اسلامی، از آب بعنوان مایه حیات و عنصری پاک و مقدس یاد شده و همواره آیینهای مختلفی در رابطه با آن انجام می‌گرفته است. از سوی دیگر به دلیل نقش آن در واقعه کربلا، آب با عقاید شیعی نیز نسبت پیدا کرده است. همه این موارد موجب می‌شد بناهای مرتبط با آب نیز حرمت و اهمیت داشته و حتی جنبه "نیمه‌مقدس" بیابند (ورجاوند، ۱۳۷۹: ۲۲۴). تهران که مسائل و مشکلات آب و آبرسانی خاص خود را داشت، تا حدود زیادی از

الگوی مشابه دیگر شهرهای ایران، در نحوه استفاده از آب و فرهنگ مرتبط با آن تبعیت می‌کرد، در این شهر هم، آب و آب‌انبارها بسیار مورد توجه و اهمیت بودند. این ابنیه پراکنده در سراسر تهران، به لحاظ تأمین آب شرب و ریشه‌های فرهنگی خود، اهمیت داشتند. متن وقفنامه‌ها و کتیبه‌های سردر آب‌انبارها، تزئینات استفاده شده در ساختمان آنها و همچنین نذر و نیاز برای این ابنیه، نشان دهنده اهمیت و احترام این اماکن هستند. حرمت آب و اماکن مرتبط با آن در نظر مردم با این اعتقاد گره خورده بود که «رهبران مذهبی بالبی تشنه کشته شدند و بعضی مثل حضرت ابوالفضل برای دسترسی به آب کشته شد، با توجه به پیشینه مذهبی و زحمتی که واقفین کشیدند، قدرش را بدانید.» (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه).

۴. کارکردهای فرهنگی آب‌انبارها

کارکردهای مختلف این ابنیه، ریشه در نگرش مردم به آب و آب‌انبار، وقف، بهداشت و بطور کلی؛ سبک زندگی آنان داشت. فرهنگ وقف در ایران قدمتی باستانی دارد و با توجه به نیمه‌خشک بودن این سرزمین، آب و آبیاری، از مسائل مورد توجه ویژه واقفان بوده است. تأسیسات آبی مانند کاریز، آب‌انبار، چاه، سقاخانه، سنگاب، پایاب و... توسط پادشاهان، فرمانروایان و یا دولتمندان به انگیزه خوشنودی اهورامزدا و یا روان‌آمیزی نیاکان و درگذشتگان مردم، از دوران باستان تا روزگار اسلامی ساخته می‌شدند؛ تنها نام و عنوان فرق داشت، و گرنه اندیشه و نیت خیر یکی بود. جلب خوشنودی آفریدگار که در سایه خوشنودی آفریدگان پدید می‌آمد (مسرت، پائیز ۱۳۸۷: ۶۰). بدین ترتیب آب‌انبارهای عمومی، از جمله موقوفات بسیار رایج در این سرزمین بودند که تا قبل از فراگیر شدن لوله‌کشی آب در اکثر شهرها و روستاهای ایران، به همت اهل خیر و جهت کسب ثواب، ایجاد شده و خدمت‌رسانی می‌کردند. معمولاً آب‌انبارهای وقفی، هر یک موقوفاتی نیز داشتند. با توجه به وجود پیوند بین وقف آب‌انبارها و اعتقادات مردم، همچنین لزوم وجود این تأسیسات در اماکن عمومی، مساجد بعنوان عبادتگاه مسلمانان و محلّ مراجعه هر روز آنان، مکان مناسبی برای همنشینی با آب‌انبارها بودند. بخصوص اینکه از دوران صفویه به بعد، سقف‌های مسطح برای آب‌انبارها باب شدند تا بانیان بر روی آن مسجد ساخته و ثوابی دو چندان ببرند (نراقی، ۱۳۴۸: ۳۱ و ۳۲). آب‌انبارهای تهران نیز، معمولاً سقفهای مسطح داشتند و روی آنها نمازخانه و یا مسجد ساخته می‌شد. چنانکه روبروی مسجد اردبیلیها در محله چال‌حصار،

آب‌انبار کوچکی وجود داشت و روی آن نمازخانه‌ای قرار گرفته بود که هر دو این اماکن متعلق به مسجد اردبیلیها بودند (مهدی سراج‌زاده، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه). مساجد بسیاری در تهران دارای آب‌انبار بودند مانند: مسجد اردبیلیها، مسجد قاضی، مسجد چالانچی‌خان، مسجد پیرقلیخان، مسجد پشت بدنه، مسجد کوچه صغیرها، مسجد میرزا عبدالله و... (سینی بلاغی، بی تا: ج ۲، بخش مساجد تهران، ص ۷-۶۲).

در راستای ارتباط آب‌انبارها با اعتقادات مردم تهران، همچنین می‌توان به یکی از عادات و رسوم تهرانیان قدیم اشاره کرد که اوراق پاره شده قرآن در مکتب‌خانه‌ها و جاهای دیگر را در محلی که در کنار بیشتر آب‌انبارها معین شده بود، دفن می‌کردند (شهبازی، ۱۳۹۴: ص ۳۷). با آنکه به درستی علت این امر مشخص نیست، اما گمان می‌رود اعتقاد به پاکی و حرمت برای تأسیسات آبی، توجیه‌کننده این امر بوده باشد. تخصیص نذورات برای آب‌انبارها نیز از دیگر نمودهای آن بود (شهری، ۱۳۶۸: ج ۵، ص ۱۰۴). همچنین از ثوابها بود که برای اطفالی که کوزه‌هایشان در آب‌انبار شکسته می‌شد و گریه و تشویش می‌کردند، کوزه خریده به دستشان بدهند، دنبالشان به راه افتاده پیش استاد و پدر و مادر، واسطه و ضامنشان بشوند. یا ایستادن بالای راه‌پله آب‌انبار تا به بچه‌هایی که از آب‌انبار می‌ترسیدند و مجبور بودند آب ببرند، با گفتن «من اینجا هستم نترس» جرأت بدهند. و دیگر «گماردن مستحفظ و قبول خرج نظافت آن که اهل خیر و صواب به آن دست می‌زدند.» (شهری، ۱۳۸۳: ج ۲، ص ۹۷). در ذکر ارتباط آب‌انبارهای وقفی با اعتقادات مردم، همین بس که حتی خدمت‌رسانی به مراجعان آب‌انبارها نیز در نظرشان موجب کسب ثواب بود.

وقفنامه‌ها و کتیبه‌های سردر آب‌انبارها نیز، نماینده اعتقادات، انگیزه‌ها و نیات بانیان آنهاست. در تهران، عمدتاً طبقه پردرآمد اعم از اعیان و درباریان، به تنهایی یا بصورت جمعی به رفع نیازهای آبی همشهریان خود همّت می‌گماردند و حکومت در این زمینه نقش و عملکرد چندانی نداشت. بدین ترتیب سطح مشارکت مردمی در رفع نیازهای آبی شهر، از طریق وقف بالا بوده و توجه بیشتر خیرین به سوی محله‌هایی با تراکم جمعیت بالا و نیز افراد کم‌درآمد بود (شاه‌حسینی، ۱۳۹۰: ۸۲). گفتنی است، علاوه بر طبقات اجتماعی پردرآمد گاه افراد عادی و غیرسرشناس نیز، بنابر استطاعت خود اقدام به وقف آب‌انبارهای کوچک زیر اتاق خانه‌ها یا مغازه‌هایشان می‌کردند. در اینجا به چند نمونه وقفنامه از این دست و انگیزه‌های واقفان آنها اشاره می‌شود:^۱

- شخصی به نام استاد حسین حمامی کاشانی الاصل که یک دکان بقالی و علفی و یک آبانبار زیر آنرا وقف کرده بود، نیت خود را انجام ثوابی جهت آخرت و قرب به پروردگار ذکر کرده و آن ثواب را جهت خویش و والدینش در نظر گرفته است. درآمد دکان جهت تعزیه‌داری سیزده معصوم و اسرا و شهدای دشت کربلا در نظر گرفته شده، البته تعمیرات آبانبار و دکان بر هزینه‌های تعزیه‌داری، مقدم بوده است (۱۲۵۷ه.ق.). (سازمان اوقاف و امور خیریه، آرشیو ۲۰۸).
  - در وقفنامه دیگری که در ابتدا با آوردن حدیثی از پیامبر (صلوات ... علیه) وقف و صدقات جاریه ستوده شده و انواع وقف، باعث فواید دنیوی و اطفاء آتش آخرت دانسته شده، واقف چند رقبه را که در میان آنها یک آبانبار نیز هست، وقف می‌کند تا متولی هر سال آنها را اجاره دهد و از منافع آن اولاً تعمیرات لازم در رقبات را انجام دهد و پس از برداشت حق التّولیه خود، بقیه را صرف عزاداری هر ساله "جناب خامس آل عبا سیدالشهداء(ع) و سایر شهدای دشت کربلا" در یک حسینیه نماید (۱۲۹۸ه.ق.). (سازمان اوقاف و امور خیریه، آرشیو ۳۵۱).
  - در سندی دیگر، موقوفه شش دانگ یک حیاط بعلاوه دو اتاق "فوقانی" و آبانباری در زیر دو اتاق "تحتانی" است. این موقوفه در محله عربها از توابع اودلاجان واقع بود. منافع حیاط بعد از آنکه برای تعمیرات موقوفه خرج می‌شد برای تعزیه‌داری و روضه‌خوانی خامس آل عبا (ع) در نظر گرفته شده است. نیت واقف نیز، رسیدن ثواب به ارواح ائمه هدی (علیهم‌السلام)، شخص واقف و والدین وی ذکر شده است (۱۲۸۶ه.ق.). (سازمان اوقاف و امور خیریه، آرشیو ۷۰۷).
  - در وقفنامه‌ای دیگر، تعداد ۲۱ باب دکان در راسته بازار دروازه شمیران، به اضافه شش دانگ حمام و کاروانسرای آغابهرام با تمام متعلقات از جمله آبانبار آن بعنوان موقوفه در نظر گرفته شده است. در این سند ذکر شده است منافی که هر ساله از عین موقوفه حاصل می‌شود بعد از وضع اخراجات لازم، بقیه به ده سهم قسمت شود و پنج عشر آنرا صرف تعمیرات لازم مسجد آغابهرام و آبانبار آن کنند و در صورت عدم احتیاج به تعمیر، صرف تعزیه‌داری و اطعام در مسجد مزبور در ایام محرم نمایند (۱۲۷۷ه.ق.). (سازمان اوقاف و امور خیریه، آرشیو ۳۲۰).
- با توجه به متن وقفنامه‌ها، هدف بیشتر موقوفات در دوره قاجاریه، مذهبی بوده و عمدتاً موقوفات صرف روضه‌خوانی و تعزیه‌داری حضرت سیدالشهداء می‌شده است

(کشاورز، زمستان ۱۳۸۸: ۱۰۳). آب‌انبارها هم از این قاعده مستثنی نبودند. همانگونه که مشاهده گردید، در اسناد فوق نیز، در کنار وقف آب‌انبار، مراسم تعزیه‌داری، در نظر گرفته شده گویی نوعی همنشینی میان این دو وجود داشته است. چنانکه، خانه کنار آب‌انبار یا اتاق روی آب‌انبار برای تعزیه‌خوانی در نظر گرفته می‌شده است. مانند وقفنامه اول که ذکر آن گذشت و یا در وقفنامه‌ای دیگر:

- اتاقی روی آب‌انبار خانه‌ای داخل محله عربها، واقع در محله چاله‌میدان وقف بر «جناب خامس آل‌عبا، اباعبدالله... الحسین علیه آلاف التحية والثناء» شده بود. که بعد از وضع مخارج لازمه آن، آنچه از منافع باقی می‌ماند صرف مخارج تعزیه‌داری آن حضرت، هر هفته یک روز در تمام سال می‌گشت (۱۳۱۳ ه.ق.). (سازمان اوقاف و امور خیریه، آرشیو ۳۶۱)

آب‌انبارها در تهران با مراکز تشیع، هم پیوند کالبدی و هم پیوند معنوی داشتند. پیوند کالبدی بدین جهت که معمولاً در مجاورت آنها، حداقل یک آب‌انبار ساخته می‌شد. پیوند معنوی از این لحاظ که بنای این اماکن، ریشه در فرهنگ تشیع داشته و با اعتقادات شیعیان و ارادت آنها به خاندان پیامبر (علیهم‌السلام) و واقعه کربلا در ارتباط بود. ارتباط آب‌انبارهای تهران با فرهنگ تشیع، نه تنها در وقفنامه‌ها، بلکه در مواردی چون کتیبه‌ها و عناصر کالبدی این ابنیه نیز قابل رؤیت است. قبل از برپایی حصار صفوی، هریک از محله‌های تهران یا دارای امامزاده‌ای مخصوص به خود بوده یا نزدیک به امامزاده‌ای قرار داشت (تکمیل همایون، ۱۳۷۷: ج ۱، ص ۱۴۲). از دوران صفویه بدین سو که تشیع مذهب عمومی پهنه تهران گردید (همان، ۱۵۵). برای هر امامزاده نیز، جهت رفاه زائران آب‌انباری بنا شده بود (شهری، ۱۳۶۸: ج ۵، ص ۱۰۰). بنابراین به نظر می‌رسد امامزاده‌های تهران که از مدت‌ها قبل از انتخاب تهران به پایتختی در اطراف هسته اصلی تهران قرار داشتند، هریک حداقل یک آب‌انبار مخصوص خود داشته‌اند.^۲ بجز امامزاده‌ها، تکایا نیز، از جمله اماکن مذهبی شیعیان در تهران بودند که معمولاً آب‌انباری وقف آنها می‌شد. برای نمونه تکیه پسته‌بیک، صاحب‌دیوان (دو برکه) و رضاقلیخان (دو برکه) دارای آب‌انبار بودند (حسینی بلاغی، بی‌تا: ج ۲، ط) ص ۳ و ۴ و ۵۹)

بررسی کتیبه‌های سردر آب‌انبارها نیز، از نظر شناخت فرهنگ مردم و اعتقادات مذهبی آنان از اهمیت خاصی برخوردار است. در بسیاری از این کتیبه‌ها، علاوه بر ماده تاریخ بنای آب‌انبار که به شعر سروده شده، به امام حسین (ع) و صحرای کربلا نیز اشاره شده است

(خرمشاهی؛ فانی، ۱۳۶۶: ج ۱، ص ۴). کتیبه آب‌انبار صدر اعظم در پاچنار، یکی از این نمونه هاست. در این کتیبه، بعد از بیان تاریخ و علت وقف در قسمت فوقانی، در سه‌جا، از عبارت "اباعبد... الحسین" نام برده شده است. بدیهی است که مقصود، یاد کردن از لب تشنگی امام حسین (ع) در روز عاشورا است. همچنین در کتیبه آب‌انبار بابانوروز خان نیز اشعاری نوشته شده بود که اشاره به این موضوع دارد:

«... این آب زلال وقف گردید به خلق   بریاد حسین سبط رسول مختار
در سال هزار و سیصد و یازده شد   نوروزعلی بانی این آب‌انبار...»

عمل استاد علی اکبر ۱۳۱۱» (حسینی بلاغی، بی‌تا: ج ۲، قسمت جنوبی و مضافات، (ج) ص ۳۵ و ۳۶).

حتی در ساختمان بعضی آب‌انبارها از نمادهای تشیع استفاده می‌شد، از جمله آب‌انبار معیرالممالک. این آب‌انبار دارای دو بادگیر^۳ است که در حال حاضر در بالاترین نقطه یکی از آنها، نمادی از تشیع دیده می‌شود: "پیکره‌ی یک دست"؛ این نماد نیز، یاد آورد واقعه کربلا و در ارتباط با اعتقادات شیعه می‌باشد.

این پنجه که آنرا بر سر علم‌های مذهبی و گنبد غالب مساجد نیز می‌بینیم و اشاره مستقیم آن به حادثه دست‌های عباس بن علی ملقب به سقای دشت کربلا است، خود نشانه‌ی دیگری است از اهمیتی که شیعیان ایران به موضوع آب در وقایع کربلا داده‌اند (شاملو؛ سرکیسیان، ۱۳۷۷: ۷).

آب‌انبارها در باورها و حتی ادبیات مردم تهران نیز وارد شده بودند. به دلیل تاریکی داخل آب‌انبارها، پس از غروب آفتاب، مردم از مراجعه به آن خودداری می‌کردند چرا که بر این باور بودند در این ابنیه جن وجود دارد. چه بسا جنایاتی که در شبانگاهان در راه‌پله آنها به وقوع می‌پیوست و مردم آنها را به آل و جن که قسمی از شیاطین هستند، نسبت می‌دادند (شهبازی، ۱۳۹۴: ج ۱، ص ۴۶). مثلاً در کوچه غریبان واقع در محله بازار آب‌انباری معروف به "آب‌انبار جَنّی" قرار داشت که اهالی معتقد بودند جن دارد (همان، ۳۸). البته یکی از دلایلی که مردم را از مراجعه به این اماکن در شب می‌ترساندند «آن بود که کسی در شب‌ها در آنها خرابی و فساد نموده مسئله بار نیورد.» (شهری، ۱۳۶۸: ج ۵، ص ۱۰۵؛ مختاری، اردیبهشت ۱۳۵۴: ۲۱۰) مورد دیگر اینکه آب‌انبارها به دلیل اینکه در طول شبانه‌روز محل مراجعه مردم و یکی از ضروری‌ترین نهادهای زندگی آنروز بشمار می‌رفتند،

- اغلب منشأ بروز برخی داستانها، ضرب‌المثلها و کنایات بودند. نمونه‌هایی از حضور آنها در ادبیات تهران که در دواوین شعر و متون متثور قابل ملاحظه‌اند، شامل موارد زیر هستند:
- بیشتر کوزه تو راه آب‌انبار میشکند «بیشتر تلفات، از جان و مال در راه طلب است».
  - کوزه تو راه آب‌انبار میشکند «خسارت و تلف و هرچه مثل آن در راه تحصیل آن بوجود می‌آید».
  - یکی آب‌انبار میسازه، یکی شیرشو میدززه. «خوش نیتی و بد طینتی» (شهری، ۱۳۷۰: ۱۹۵ و ۵۵۶ و ۷۸۳).
  - خدا به آب‌انبار کوری دچارت نکند (شهری، ۱۳۸۳: ج ۲، ص ۹۷-۱۰۰).
  - واژه "تخت" به معنی کامل و آماده و در مایعات به معنی لب به لب است. تخت شدن حوض و آب‌انبار، کنایه از پُر و لب به لب شدن از آب می‌باشد (مستوفی، ۱۳۸۴: ج ۳، ص ۳۰۷ و ۳۰۸).

۵. کارکردهای اجتماعی آب‌انبارها

انسان موجودی اجتماعی است و ارتباط با دیگران، یکی از نیازهای مهم وی پس از رفع نیازهای زیستی و حیاتی است. این مقوله در عصری که در آن بسر می‌بریم و به "عصر ارتباطات و اطلاعات" معروف است و شبکه‌های اجتماعی مجازی بسیار مورد اقبال و توجه قرار گرفته‌اند، بیش از هر زمان دیگر قابل مشاهده است. بدیهی است در گذشته اماکن عمومی محل اجتماع، ارتباط و گفت و شنود بودند از اینرو بعلت قرارگیری آب‌انبارها در اماکن پر رفت‌وآمد و مورد مراجعه‌ی هر روزه شهروندان، مانند میادین و گذرها و همچنین زیر اماکنی چون مساجد، مدارس، تکایا، مغازه‌ها و ... مراجعان، در این ابنیه با هم به مرآوده و گفتگو می‌پرداختند و از حال یکدیگر باخبر می‌شدند. در واقع محل قرارگیری این بناها در بافت شهر، ذاتاً رفت و آمد و تعاملات اجتماعی را می‌طلیید. از طرفی وجود سکوها، پاگردها و پاشیرهای خنک که از عناصر کالبدی آب‌انبارها بودند، عاملی بود تا مراجعان دقیقی با هم به گفت‌وگو پرداخته و از هر دری سخن بگویند (فرخ‌یار، ۱۳۸۶: ۸۰). در واقع این ابنیه، به نوعی کانون ارتباط مردم محلات با یکدیگر بوده و به هردو نیاز زیستی و روانی آنها پاسخ می‌دادند.

۶. کارکردهای اقتصادی آب‌انبارها

آبرسانی در یک منطقه مسکونی، بهداشت و جمعیت‌پذیری بیشتر آن را به همراه داشته و در نهایت به توسعه فیزیکی و فعالیتهای اقتصادی می‌انجامید (شاه حسینی، ۱۳۹۰: ۷). آب‌انبارها، معمولاً دارای موقوفاتی از جمله باغ، کشتزار، خانه، دکان، گرمابه یا نانواپی بودند که به منظور تأمین مخارج آب‌انبار، اجاره داده می‌شدند. بنابراین وجود یک آب‌انبار حتی اگر یک باب مغازه یا خانه وقفی قابل اجاره داشت، به شکل‌گیری یک نظام اقتصادی کمک می‌کرد. بهترین نمونه در این مورد آب‌انبار سیداسماعیل است که با احداث دکانهای وقفی این آب‌انبار در محله چاله میدان «علاوه بر تضمین آینده‌ی آب‌انبار یک قطب قدرتمند تجاری نیز در محله تشکیل شد» (بیانی؛ بیگلربیگی قاجاریه، بهار ۱۳۸۷: ۱۲) نمونه دیگر مسجد، مدرسه و آب‌انبار معیرالممالک در محله سنگلج است که در ضلع جنوبی آن تعدادی مغازه و یک دستگاه حمام در فاصله نزدیک، وقف مسجد شده بودند. وجود مجموعه آب‌انبار، مغازه‌ها و حمام نقش موثری در توسعه بعدی محله ایفا نمودند و به زودی در اطراف مدرسه، بازارچه‌ها و مراکز کسب‌وکار چندی پدید آمد و محله رونقی بیش از پیش پیدا نمود. بنابراین، بافتی پدیدار شد که جلوه‌ای از پیوند ناگسستنی سکونت، کار و عبادت بود (ضرغامی، تابستان و پائیز ۱۳۸۵: ۶۲).

از سوی دیگر آب و سازه‌های آبی از جمله قنوات، آب‌انبارها، یخچالها و... نقش قابل توجهی در شکل‌گیری تقسیم کار اجتماعی و رونق مشاغل در شهر تهران ایفا می‌کردند. مشاغلی چون میرآبی، سقایی و آبروشی، بنایی، قنات‌سازی، کوزه‌گری، کوزه‌فروشی و تنبوشه‌سازی با آب‌انبارهای عمومی در ارتباط بودند.

در نهایت اینکه با ته‌نشین شدن املاح و آلودگیهای آب در مخازن آب‌انبارها و در نتیجه کنترل بیماریهای با منشأ آب آلوده، در هزینه‌های افراد بخصوص خانواده‌های بی‌بضاعت صرفه‌جویی می‌شد. بدین ترتیب وجود این ابنیه، بطور مستقیم و غیرمستقیم در اقتصاد و معیشت اهالی تهران تأثیر داشت.

۷. کارکرد بهداشتی آب‌انبارها

نحوه ساخت آب‌انبارها و مخازن آنها، طریقه آبرگیری و زمان آن، روشهای تصفیه آب (بیانی؛ بیگلربیگی قاجاریه، بهار ۱۳۸۷: ۹) و تمهیداتی که توسط حکومت و مردم جهت

بهبود وضعیت آب آشامیدنی اتخاذ می‌شدند، همگی در حفظ بهداشت آب‌انبارها و آب موجود در آنها تأثیر مستقیم داشت. معمولاً برای پر کردن مخازن آب‌انبارها، از آب قناتها استفاده می‌شد و اینکار از هنگام غروب، هنگامی که عبور و مرور در کوچه‌ها و گذرها کمتر بود، تا سحرگاه انجام می‌گرفت. از طرفی در بعضی آب‌انبارها مانند آب‌انبار سید اسماعیل، آب قبل از ورود به مخزن تصفیه می‌شد به این صورت که «قبل از ورود آب به مخزن چاله‌ای به عمق ۳ یا ۴ متر * یکمتر * یکمتر ساخته شده بود که از کنار آن به آب‌انبار راه آب زده بودند. تمام آشغال و شنهای آب جاری در این چاله جمع می‌شد» (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه). بند سوم فرمانی که ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۶ق خطاب به علی‌خان امین‌حضور، درباره چگونگی دفع مواد زائد و زباله و آراستگی شهر تهران آن روز صادر کرده است (فرهمند، ماهنامه الکترونیکی بهارستان، ۵)، صراحتاً به پاکیزگی آب‌انبارهای شهر اشاره دارد: «قراری بدهند که آبهایی که از کوچه‌ها جاری است کوچه را کثیف و لجن نکنند که به آن واسطه عفونت در هوا ظاهر شود و آب آب‌انبارهای شهر را ماهی دو مرتبه خالی کرده عوض کنند و آب تازه بیندازند.» (مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند شماره: پ-۶۸۵۸). این موارد نشان دهنده توجه مردم و حکومت به حفظ بهداشت آب موجود در این مخازن می‌باشد و به این ترتیب آب تصفیه شده، ته‌نشین شده و تعویض شده این مخازن، نقش مهمی در سلامت و بهداشت جامعه ایفا می‌نمود.

۸. کارکردهای آب‌انبارهای وقفی^۴

در کنار کارکردهای مثبت وجود آب‌انبارها در جامعه، مانند رواج نوع دوستی، رونق اقتصادی، ایجاد اشتغال، رعایت بهداشت و... که همه به رشد و تعالی جامعه کمک می‌کنند، بدلیل وجود افرادی با الگوهای متفاوت رفتاری در هر جامعه، گاه این اماکن، محلی جهت امور ناهنجاری می‌گشتند که بانی آب‌انبار و اکثر مردم هرگز بدان راضی نبودند. آب‌انبارها، یکی از اماکنی بودند که جرم و جنایت در آن‌ها مکرر صورت می‌گرفته است. با توجه به مراجعه بسیار اندک متقاضیان آب در شبانگاه به آب‌انبارها، این اماکن محل مناسبی جهت خرابکاری، دزدی و جنایت بودند. بنابراین اگر آب‌انبارها در طول روز محل مراجعه و نذر و نیاز بودند، شبانگاهان جولانگاه لشوش و بی‌خانمانها و قاتلان می‌شدند. بخصوص آب‌انبار سیداسماعیل، جایی بود که جهت یافتن اطفال گمشده اول به آن مراجعه می‌شده

است (شهری، ۱۳۸۳: ج ۲، ص ۹۶). آب‌انبارهایی که پشت‌بام آنها باز بوده و امکان تردد بر روی آنها وجود داشت، نیز محلّ مناسبی برای امور منع شده در اجتماع بودند، مثلاً روی آب‌انباری که نزدیک حمام جنت بود، قماربازی می‌شده است (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه). از سویی آب‌انبارها، از اماکن حادثه‌خیز نیز بودند. تراکم مقدار زیادی آب در یک گودال و فرو افتادن (عمدی یا سهوی) در آن می‌توانست باعث حوادث مرگباری شود. حتی آب‌انبارهای خانگی نیز از این امر مستثنی نبودند. البته گاهی هم افراد نجات پیدا می‌کردند. بعنوان مثال فرو افتادن طفلی هفت ساله از پشت بام یک آب‌انبار و نجات او توسط مردم (وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۸ه.ق.: ش ۴۶)، همچنین فرو افتادن شخصی سوار بر اسب در آب‌انباری واقع در محله سنگلج که دهانه آن خراب بوده است (وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۹ه.ق.: ش ۱۰۶)، از مواردی هست که در منابع ثبت شده‌اند. از دیگر نتایج ناخواسته بنای آب‌انبارها، شیوع بیماریهای مسری بود. هرچند که املاح و گل و لای آب در این مخازن ته‌نشین می‌شد، اما در زمانهای بحرانی، این امر، نمی‌توانست مانع سرایت بیماریهای همه‌گیر مانند وبا گردد و خواناخواه، آب‌انبارها در چرخه‌ی سرایت بیماریها نیز قرار می‌گرفتند. علاوه‌بر تمام موارد ذکر شده، عدم رعایت پاکیزگی در راه‌پله‌ها و پاشیرهای آب‌انبارهای عمومی هم در تهران نیز بسیار دیده می‌شد (شهری، ۱۳۶۸: ج ۵، ص ۱۰۵). تهران شهری مهاجرپذیر بود؛ بیشتر جمعیت آن از دیگر شهرهای ایران می‌آمدند و این امر، کنترل اخلاق اجتماعی را در آن دشوار می‌ساخت. بسیاری از مهاجران در شهرهای خود نیز استفاده از آب‌انبار را تجربه کرده و برای آن آداب خاصی قائل بودند، اما هنجارشکنی ارادل و اوباش، جزء جدایی‌ناپذیر شهرهای پرجمعیت است. از سویی نظارت خاصی هم در نحوه استفاده از اماکن عمومی انجام نمی‌گرفت و متولیان تنها وظیفه تعمیر و نگهداری ساختمان آب‌انبار و جمع‌آوری اجاره دکانهای وقف شده بر آب‌انبارها را برعهده داشتند (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه). بنابراین علی‌رغم مواردی که درباره اهمیت و حرمت آب و آب‌انبارها نزد ایرانیان و به تبع مردم تهران ذکر شد، این ابنیه از امور خلاف عرف و اخلاق اجتماعی به دور نبودند.

۹. نتیجه‌گیری

آب‌انبارهای وقفی به عنوان یکی از تأسیسات زیربنایی، در تمام محلات تهران پراکنده بودند و تمکن مالی ساکنان، مسیر عبور قناتها و میزان جمعیت هر یک از محلات از عوامل تأثیر گذار در پراکندگی این ابنیه بوده است.

کارکردهای پنهان آب‌انبارهای وقفی تهران، جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی داشته و این کارکردها، نقش مهمی در زندگی اجتماعی مردم شهر ایفا می‌کرده‌اند. آب و بناهای مرتبط با آن در تاریخ و فرهنگ ایران، در اعتقادات باستانی، اسلامی و تشیع دارای اهمیت بوده‌اند. با نظر به متن وقفنامه‌ها و کتیبه‌های سردر آن‌ها، تزئینات استفاده شده در ساختمان آن‌ها و همچنین نذر و نیازهایی که برای این ابنیه صورت می‌گرفت، جایگاه احترام‌آمیز این ابنیه در نزد مردم مشخص می‌شود. بویژه ارتباط اینگونه ابنیه با فرهنگ وقف و حضور آنها در باورها و ادبیات مردم تهران، نشان دهنده کارکردهای فرهنگی این ابنیه است. این بناها همچنین در رونق اقتصادی و معیشت مردم محلات نقش مهمی داشتند. نقش آب‌انبارها در تعاملات اجتماعی و ارضای نیازهای روانی مردم از طریق دیدار و گفت و شنود با یکدیگر در محیطی امن و خنک، نیز نشان‌دهنده کارکردهای اجتماعی آنهاست. همچنین نحوه آبیگری آب‌انبارها و توجه به نظافت آن‌ها، تأثیر سبک معماری این ابنیه در سلامت و بهداشت آب، از قبیل وجود بادگیرها جهت تهویه هوا و ته‌نشین شدن آب در مخازن آنها، کارکرد بهداشتی این بناها را نشان می‌دهد. البته کارکردهایی چون تبدیل آب‌انبار به محل وقوع جرم و جنایت که گاهی اوقات توسط ارادل و اوباش صورت می‌گرفت و یا قرار گرفتن این ابنیه در زنجیره سرایت بیماری‌های ناشی از آب آلوده، گاه برای آن‌ها، کژکارکردهایی نیز رقم می‌زده است. بنابراین این ابنیه علاوه بر انتظاراتی که به‌طور معمول از آنها می‌رفت، یعنی "ذخیره آب سالم و گوارا" و کمک به سیستم آبرسانی شهر، دارای کارکردهای نهان و آشکار متعددی در زندگی اجتماعی و فردی شهروندان تهرانی بودند.

پی‌نوشت‌ها

۱. در وقفنامه‌های آب‌انبارهای تهران موقوف‌علیهم، یا اشخاص هستند یا خود آب‌انبارها. در صورت اول آب‌انباری برای استفاده اهالی وقف شده است. در صورت دوم موقوفاتی جهت تعمیر و نگهداری آب‌انبارها، در نظر گرفته شده‌اند.
۲. امامزاده سید اسماعیل، بجز آب‌انبار بزرگ میرزاموسی (سیداسماعیل)، دارای چند آب‌انبار دیگر در داخل صحن، بوده است (حاج آقا طوبایی، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه).
۳. به احتمال زیاد بادگیر دیگر هم این نشان را داشته و لیکن افتاده است.
۴. در اینجا کژکارکرد، به معنی نتایج منفی و ناخواسته‌ی ساخت آب‌انبارها می‌باشد.

کتاب‌نامه

- آمار دارالخلافه طهران (۱۳۶۸). به کوشش اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره؛ سعدوندیان، سیروس. تهران. تاریخ ایران.
- بیانی، سوسن؛ بیگلربیگی قاجاریه، مونا. «آب‌انبارسید اسماعیل (میرزاموسی)». دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. بهار ۱۳۸۷، شماره ۱۸۵.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۷). تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران از آغاز تا دارالخلافه ناصری. ۳ جلد. تهران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حسینی بلاغی، عبدالحججه (بی تا). تاریخ تهران. ۲ جلد. بی تا.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین؛ فانی، کامران (۱۳۶۶). «دایره‌المعارف تشیع». به کوشش احمد صدر حاج سید جوادی، تهران، بنیاد اسلامی طاهر.
- شاملو، احمد؛ سرکیسیان، آیدا (۱۳۷۷). کتاب کوچه (جامع لغات، اصطلاحات، تعبیرات، ضرب‌المثلهای فارسی). چاپ دوم. تهران. مازیار.
- شاه‌حسینی، پروانه (۱۳۹۰). وقف‌شناسی تهران از شهری اسلامی تا شهری مدرن. مشهد، پاپلی.
- شهبازی، داریوش (۱۳۹۴). تهران نامه (دانشنامه جغرافیایی تاریخی تهران). تهران. بی تا.
- شهری (شهری‌باف)، جعفر (۱۳۶۸). تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم. ۶ جلد. تهران. انتشارات اسماعیلیان و مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- شهری (شهری‌باف)، جعفر (۱۳۷۰). قند و نمک (ضرب‌المثلهای تهرانی به زبان محاوره). اسماعیلیان.
- شهری (شهری‌باف)، جعفر (۱۳۸۳). طهران قدیم. ۵ جلد. چاپ چهارم. تهران. معین.
- شه‌ریوری، نسرین. ۱۳۹۵. بررسی کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای عمومی شهر تهران از آغاز دوره قاجار تا مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ه.ق). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شهیدی مازندرانی، حسین (۱۳۸۳). سرگذشت تهران. راه مانا؛ دنیا.
- ضرغامی، اسماعیل. تابستان و پاییز ۱۳۸۵. «مسجد و مدرسه معیرالممالک». اثر، شماره ۴۰ و ۴۱.
- عسگری، نصران... پاییز و زمستان ۱۳۸۸. «آب‌انبار سردار بزرگ قزوین و نقش آن در زندگی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مردم محلّه راه ری سابق». فرهنگ مردم، شماره ۳۱ و ۳۲.
- فرّخ‌یار، حسین (۱۳۸۶). آب‌انبار یادگاری از یاد رفته (شهرستانهای: کاشان، آران و بیدگل). قم. حلم.
- فرهمند، جلال. «تظیف شهر تهران». ماهنامه الکترونیکی بهارستان (مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران). شماره ۱.
- <http://www.iichs.org/magazine/sub.asp?id=85&theme=Orange&magNumber=1&magID=6&magIMG=coverpage1.jpg>
- فووریه، ژوانس (۱۳۸۵). سه سال در دربار ایران. ترجمه عباس اقبال آشتیانی. تهران. علم.

۵۴ بررسی کارکردهای پنهان آب‌انبارهای وقفی در تهران دوره قاجار

قاسمی، سمیرا. ۱۳۹۰. نقش آب در شکل‌گیری فرهنگ شهر تهران. (با تأکید بر قنات). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم اجتماعی. دانشگاه تهران.

کشاورز، محمد. زمستان ۱۳۸۸. «بررسی انگیزه‌های واقفان در شهر تهران بر پایه بازخوانی دو نمونه از وقف نامه‌های بازار دوره قاجار» وقف میراث جاویدان، شماره ۶۸.

مختاری، لواء. اردیبهشت ۱۳۵۴. «وقایع و مشاهدات هفتاد ساله». وحید، شماره ۱۷۹.

مستوفی، عبدا... (۱۳۸۴). شرح زندگانی من. ۳ جلد. تهران. زوآر.

مسرت، حسین. «بررسی وقف و نیکوکاری در آب‌انبارهای ایران (بویژه یزد)». وقف میراث جاویدان. پاییز ۱۳۸۷، شماره ۶۳.

معتمدی، محسن (۱۳۸۱). جغرافیای تاریخی تهران. مرکز نشر دانشگاهی. تهران.

میرزایی، مهدی. ۱۳۹۱. مسأله‌ی آب و آبرسانی در تهران دوره‌ی قاجار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران.

نجمی، ناصر (۱۳۵۶). دارالخلافه تهران. چاپ چهارم. امیرکبیر.

نراقی، حسن (۱۳۴۸). آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز. انجمن آثار ملی.

ورجواند، پرویز (۱۳۷۹). معماری ایران (دوره اسلامی). گردآورنده: محمد یوسف کیانی. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

اسناد

«حسین حمامی کاشانی (استاد)». سازمان اوقاف و امور خیریه. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران. شماره پرونده: آرشیو ۲۰۸.

«خدایچه سلطان خانم بنت علی نراقی (کربلایی)». سازمان اوقاف و امور خیریه. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران. شماره پرونده: آرشیو ۳۶۱.

«فاطمه سلطان خانم همسر خسروخان خرقانی». سازمان اوقاف و امور خیریه. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران. شماره پرونده: آرشیو ۷۰۷.

«محمدتقی معمار [دیوانی]». سازمان اوقاف و امور خیریه. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران. شماره پرونده: آرشیو ۳۵۱.

«موسی تاجر طهرانی حسب الوصایه آغابهرام خواجه و حسب الوکاله زین‌العابدین و علی عسکرو فاطمه سلطان». سازمان اوقاف و امور خیریه. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران. شماره پرونده: آرشیو ۳۲۰.

سند ثبت ملی آب‌انبار سیداسماعیل. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان تهران. شماره سند: ۱۶۲۲۴.

سند ثبت ملی مسجد، مدرسه و آب‌انبار معیرالممالک. سازمان میراث فرهنگی کشور. اداره کل میراث فرهنگی استان تهران (معاونت حفظ و احیاء). شماره سند: ۲۶۸۷.

نسرین شهریوری و شهرام یوسفی فر ۵۵

فرمان ناصرالدین شاه به علی خان امین حضور جهت نظیف شهر. (مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند شماره: پ-۶۸۵۸)

نشریات قدیمی

روزنامه وقایع اتفاقیه، بیست و چهارم صفرالمظفر ۱۲۶۸ق، شماره ۴۶.

روزنامه وقایع اتفاقیه، غره جمادی الاول ۱۲۶۹، شماره ۱۰۶.

مصاحبه‌ها

سراج‌زاده، مهدی. خادم مسجد اردبیلیها، تابستان ۱۳۹۵.

رضایی، امید. کارشناس پژوهش سازمان اوقاف و امور خیریه، تابستان ۱۳۹۵.

رعیت، عباس. کاسب محله چاله میدان، محل کسب: گلاب و عرقیات دلخواه، تابستان ۱۳۹۵.

طوبایی (حاج آقا). تولیت آستان امامزاده سیداسماعیل، دفتر تولیت آستان امامزاده، تابستان ۱۳۹۵.